مختيار احمد ملاح

سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جي تاريخ جي پهرين علمي ۽ ادبي تحريڪ

The first ever Educational and Literary Movement in Sindhi Literature

Abstract

Sindh has an ancient history that has spread over the centuries. The history of Sindh kept changing but the civilization of Sindh has maintained its distinct character and identity. In this regard, it may be pointed out that the history of the literature of Sindh is also spread over centuries and has a distinct character and place. In that respect, 1500 to 1843 period is regarded as the classical period of Sindhi Literature, which mainly represents the central role of the Sufi poets like Kazi Kadan, Shah Karim, Shah Latif, and Sachal Sarmast. In Sindh, the influence of Persian language from Arghun dynasty (1520-1555), Tarkhan dynasty (1555-1592) to Mughal Period (1592-1700), and also in the Kalhora Dynasty (1700-1782) changed the minds of Sindhi scholars. In the "Golden Age" of the Kalhora period, the poetic period called 'Kabit in Hindi of the lines ending in 'Aliful-Ishba', was made popular by Makhdum Abul Hassan of Thattvi, Makhdum Mohammad Hashim, Makhdum Ziauddin, Makhdum Abdullah Mondhiro, and other group members. They revolted against the undue and excessive pressure of the Persians in terms of language, literature, and education. This research paper demonstrates that it was the first-ever movement in the history of Sindhi Literature and language, which brought purposeful results in the history of Sindh. They wrote important books on the principles and injunctions of Islam which still continue to be

the reference and basic source books. In this research paper, I highlight this movement’s prevalence whom I have identified as the first-ever educational and literary movement in the history of Sindh.

Keywords: Sindhi Literature, History, Literary movements.

ڪنهن بہ موضوع تي لکيل تاريخن کي مختلف دؤرن ۾ ورهايو ويندو آهي، ساڳيءَ طرح ادب جي تاريخ کي بہ مختلف دورن ۾ ورهائبو آهي. ان کان پوءِ وري دؤرن ۾ لاڙا ۽ ادبي تحريڪون ۽ منزلون بہ اچي وينديون آهن. سنڌي ادب پڻ مختلف دورن ۾ ورهايل آهي، اسان وٽ عالمن ۽ اديبن يا ادبي تحريڪن جي حوالي سان دور مقرر نہ ڪيا ويا آهن. اسان جي عالمن ۽ اديبن، پنهنجي ڪتابن ۾ مغربي تحريڪن ۽ لاڙن جو تمام گهڻو ذڪر ڪيو آهي ۽ انهن کي ڪنهن نہ ڪنهن طريقي سان سنڌي ادب تي بہ لاڳو ڪيو آهي، پر خود سنڌي ادب جي نج تحريڪن تي تمام گهٽ لکيو ويو آهي. سنڌي ٻولي ۽ ادب جي پهرين ۽ نج تحريڪ ”سنڌي“ لکڻ جي علمي تحريڪ هئي، جيڪا فارسيءَ جي تسلط جي ردعمل ۾ شروع ٿي هئي.

”تحريڪون هميشہ ڪنهن خاص مقصد لاءِ هلايون وينديون آهن. تحريڪون سياسي بہ ٿينديون آهن تہ معاشرتي ۽ ادبي تحريڪون بہ ٿينديون آهن. ادبي تحريڪون، نئين ترقي ۽ لاڙن لاءِ هلايون وينديون آهن. ادبي تحريڪون، هڪ طرح سان ادب کي هڪجهڙي فلسفياڻي، موضوع، يا جمالياتي خاصيتن جي زمري ۾ ورهائڻ جو هڪ طريقو هونديون آهن. تحريڪن ۾ ادب کي ادبي دورن جي بجاءِ ادبي صنفن، ساڳين خاصيتن ۽ ساڳين مقصدن ۾ ورهايو ويندو آهي. ادبي تحريڪون، ادبي ڪمن جي مقابلي ۽ بحث لاءِ ٻولي مهيا ڪن ٿيون. انهن مان ڪجهہ تحريڪن جي وضاحت انهن جي ميمبرن پاڻ ڪئي، جڏهن تہ ٻيا اصطلاح (مثال طور، مابعدالطبعي شاعر) ڏهاڪن يا صدين کان پوءِ سامهون آيا. وڏيڪ، ڪجهہ تحريڪن کي چڱي طرح ۽ وضاحت سان بيان ڪيو ويو آهي ۽ جڏهن تہ ڪجهہ تحريڪون

جهڙوڪ اظهار پسندي، مبهم اظهار وغيره ۾ بيون تحريڪون جيڪي معنائن ۾ هڪجهڙائي رکن ٿيون ۽ انهن تي اڪثر عالمن جي وچ ۾ تڪرار پڻ رهيو آهي. انگريزي ادب ۾ بيشمار تحريڪون هليون آهن، پر خود سنڌي ادب جي تاريخ ۾ ڪيتريون تحريڪون هليون آهن، جن سان ادبي ترقي ٿي آهي“.(1)

سنڌي ادب جي تاريخ کي جاچڻ سان خبر پوي ٿي ته سنڌ ۾ جڏهن به تعليم جي ڦهلاءَ لاءِ ڪا به تحريڪ شروع ٿي، تڏهن نه صرف نين ادبي صنفن جنم ورتو پر خوشيءَ جي ڳالهه اها به آهي ته سنڌي رسم الخط جي ايجاد به ان تحريڪ جو حصو رهي آهي. هبارين جي زوال کان پوءِ سنڌ ٻن حصن ۾ ورهائجي وئي: ملتان تي سلطان محمود غزنوي قابض ٿي ويو جڏهن ته منصوره تي اجا به هبارين جو قبضو هو. جڏهن ته عربن جي دور کان اڳ سنڌ جون سرحدون پري پري تائين پکڙيل هيون. بعد ۾ سلطان محمود غزنوي منصوره تي حملو ڪري ان کي فتح ڪري ڇڏيو. غزنويءَ گهراڻي ڪيترائي سال سنڌ تي حڪومت قائم رکي“.(2) سنڌ جي هڪ حصي تي مقامي سومرن ۽ سمن جي حڪومت هئي ته ٻئي طرف غزنوين کان پوءِ غوري خاندان سنڌ کي فتح ڪيو.

”سلطان شهاب الدين غوري سن 76-1175ع ۾ جڏهن غزني جو حڪمران هو، تڏهن هن اچ ۽ ملتان کي فتح ڪيو هو ۽ پنهنجي سپهه سالار ”کرماخ“ کي انهن علائقن جو گورنر مقرر ڪيو هو. هن خاندان جو سنڌ تي تمام مختصر دور حڪومت رهيو. ناصر الدين قباچي اپر سنڌ تي 21 سال حڪومت ڪئي، بعد ۾ التمش سنڌ تي قبضو ڪري ورتو“.(3)

هن مختلف گورنر رکي سنڌ تي حڪومت ڪئي. آخري گورنر سلطان ڪيقباد هو. جنهن لاءِ چيو وڃي ٿو ته هو وڏو عياش هو. سن 90-1289 ۾ قتل ڪيو ويو. اهڙيءَ طرح سنڌ تي ترڪ غلامن جي حڪومت به ختم ٿي. سلطان معزالدين ڪيقباد جي موت کان پوءِ، خلجي خاندان جي امير ملڪ جلال الدين فيروز کي تخت تي وهاريو ويو ۽ خلجي دور حڪومت جو آغاز ٿيو. خلجين جو دؤر ڪافي انتشاري هو ۽ گورنر جلد تبديل ٿيندا

رهيا. خلجي خاندان کان پوءِ هندستان ۾ تغلق خاندان جي حڪومت قائم ٿي. هن خاندان جوپهريون حڪمران ملڪ غازي تغلق هو جنهن غياث الدين جو لقب اختيار ڪيو 1321ع ۾ دهليءَ جي تخت تي ويٺو. هن پنهنجي حڪومت ۾ بکر تي خواجه خضر ۽ سيوهڻ تي ملڪ علي کي گورنر مقرر ڪيو هو. تاريخ جي هنن طويل دؤرن ۾ مٿئين سنڌ جون واڳون مختلف گهراڻن جي حڪمرانن جي هٿ ۾ آين، جن جي سرڪاري زبان فارسي هئي. سنڌ ۾ به هنن حڪمرانن نه صرف سرڪاري سطح تي فارسيءَ کي متعارف ڪرايو مگر فارسي زبان جي ترقيءَ لاءِ عالم ۽ اديب پڻ گهرايا، جن فارسي علم و ادب ۾ ڪيترائي شاندار ڪتاب لکيا. غزنوي گهراڻو علم و ادب جي ترقيءَ جي ڪري گهڻو مشهور هو. سلطان محمود غزنوي پاڻ به وڏو عالم فاضل هو ۽ علم حديث تي ڪتاب به لکيا هئائين. سندس دربار ۾ ڪيترائي عالم ۽ اديب رهندا هئا، جن مان البيروني وڏي اهميت رکي ٿو. البيروني سنڌي ٻولي، رسم الخط ۽ ملڪي حالتن تي ڪافي ڪجهه پنهنجي تصنيف ”ڪتاب الهند“ ۾ لکيو آهي. ان کان علاوه هن دور ۾ سنڌ جي تاريخ جا حوالا ڪيترن ئي فارسي ڪتابن ۾ آيل آهن، جيڪي غزنوي گهراڻي جي دربار ۾ لکيا ويا هئا. جڏهن ته غوري گهراڻي جي مختصر دور حڪومت ۾ ڪا خاص علمي و ادبي سرگرمي نظر نه ٿي اچي، ڇو جو سندن سموريون سرگرميون دهليءَ تي مرڪوز هيون. البته غلام گهراڻي جي دؤر حڪومت ۾ ڪافي علمي ادبي روايتن جو احوال ملي ٿو. هن دؤر جي هڪ خصوصيت اها هئي ته هندستان ۾ اسلامي سلطنت جو بنياد مضبوط ٿي چڪو هو. هن دور ۾ دهلي ۽ لاهور سان گڏ ملتان به اسلامي علمن جو وڏو مرڪز ٿي چڪو هو. سنڌ ۾ به ڪيترائي عالم ۽ صوفي هندستان جي مختلف شهرن مان اچي تبليغ ڪندا هئا ۽ سنڌ ۾ ڪيتريون ئي درسگاهون قائم ٿي چڪيون هيون. ناصر الدين قباچه 1206ع کان 1228ع تائين سنڌ تي حڪومت ڪئي. سندس گاديءَ جو هنڌ ملتان هو. ناميارو تاريخدان ڊاڪٽر مبارڪ علي لکي ٿو ته ”جيتوڻيڪ ناصر الدين قباچه جو دور حڪومت ٿورو رهيو ليڪن ان ٿوري عرصي ۾ هن ثقافتي لحاظ کان اهم ڪم سرانجام ڏنا. عالم، شاعر ۽ اديب جيڪي منگولن جي حملن کان پوءِ وچ ايشيا مان لڏي سنڌ آيا، انهن جي سرپرستي ڪيائين“.(4)

ٻئي طرف، عربن کان پوءِ سومرا ۽ سما دور جو سمورو سنڌي ادب جو سرمايو جيڪو ٻه اسان تائين پهچي سگهيو آهي. سو سڄو زباني آهي ۽ ڏوهيڙن جي شڪل ۾ موجود آهي. اها هوندي ٻه اسان جي ادب جي هڪ سطحي شڪل آهي، پر ان وقت جي سنڌيءَ جي سڃاڻ ڪي مجبوراً ايئن ڪرڻو پيو. جيڪڏهن ان وقت جو اهو ادبي سرمايو ڳائڻ جي قابل نه هجي ها ته ان جي هڪ نسل کان ٻئي نسل تائين پهچڻ جو ٻيو ڪو ذريعو ئي ڪو نه هو. سومرن ۽ سمن جي دور ۾ به رياستي ٻولي فارسي هئي. قلندر لعل شهباز ناصر الدين قباچي جي دور ۾ سنڌ ۾ آيو. قلندر لعل نالي وارو بزرگ ۽ فارسي زبان جو شاعر آهي. هن ئي دور ۾ حامد علي ڪوفي عربي زبان ۾ لکيل سنڌ جي تاريخ ”منهاج الملڪ“، جيڪو ڪيس بکر جي قاضي اسماعيل بن علي کان دستياب ٿيو هو ان جو فارسي ترجمو ڪيو ۽ ان جو نالو ”چچ نامو“ رکيائين. ان کان علاوه قاضي منهاج الدين سراج مصنف طبقات ناصري، سيد بدر الدين صوفي، نور الدين محمد صوفي مصنف ”جامع الحڪايات“ عين الملڪ شهري ۽ سيد قطب الدين مدني وغيره مشهور اڪابر ٿي گذريا آهن. سندن سنڌ جي تاريخ تي بيشمار ڪتاب فارسيءَ ۾ لکيل اڄ به موجود آهن.

سومرن ۽ سمن جي دور کان پوءِ سنڌ مسلسل ارغون، ترخانن ۽ مغلن جي تسلط جي ڪري فارسيءَ جي اثر هيٺ اچي ويا. سنڌ جو ارغون حڪمران شاهه حسن خود به فارسي زبان ۾ نظم ۽ نثر لکندو هو. هن لاءِ مشهور هو ته هو فارسي زده عالمن ۽ شاعرن جي خوب حوصلي افزائي ڪندو هو. اهو ئي سبب هو جو سنڌي عالم به فارسيءَ ۾ لکڻ کي ترجيح ڏيڻ لڳا. ارغونن ۽ ترخانن جو گڏيل دور ايترو طويل نه هو پر ان جا اثر طويل رهيا. ان دور جو اثر سنڌ جي سماجي، سياسي ۽ معاشي حالتن تي ايندڙ اڍائي ٽن صدين تائين رهيو. سنڌ غلاميءَ جا زنجير ٽوڙي نه سگهي. سنڌ ۾ فارسي زبان پنهنجي عروج تي پهتل هئي، علم ۽ ادب جا اڪثر ڪتاب فارسيءَ ۾ ئي لکيا ويا. عموماً سنڌي شاعر پڻ فارسيءَ ۾ شعر چوڻ تي فخر ۽ برتريءَ جو اظهار ڪندا هئا. انهيءَ دور ۾ فارسي عام ماڻهن جي ڳالهائڻ ٻولهائڻ جو به ذريعو بنجي چڪي هئي. ترخانن کان پوءِ مغل حاڪم ٿيا. سنڌ، هندستان جي مغلن جي حڪمراني هيٺ آئي، اهو دور به ظلم ۽ ڏهڪاءَ جو دور هو. مغلن جي دور ۾ فارسيءَ کي هيڪر وڌيڪ سرپرستي ملي، ڇو جو

مغل هئا ئي فارسيدان. سنڌ ۾ پهاڪو مشهور ٿيو تہ ”مغلن اڳيان فارسي وسريو وڃي.“ هنن دورن ۾ اهو بہ مشهور ٿيو تہ ”فارسي گهوڙي چاڙهسي“. سنڌ ۾ فارسي اديبن جو وڏو انگ پهتو جن علمي دنيا ۾ پيدا ٿيل خال کي پريو. بد قسمتيءَ سان انهن پنهنجي شعر ۾ گل ۽ بلبل کي اهميت ڏني، جي سر زمين سنڌ لاءِ اجنبي هئا. انهن پنهنجي آس پاس جي ماحول تي نہ لکيو انهن جا لکيل ڪتاب موجود آهن، پر انهن سنڌي علم (شعر) جي واڌاري لاءِ ڪجهہ بہ نہ ڪيو. ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن بہ فارسيءَ کي ملڪي ڪاروبار لاءِ جاري رکيو. انهن دورن جي فارسي زده شاعرن جي شعر مان معلوم ٿئي ٿو تہ جڻ ان وقت بلبل گل مٿان ڦيرا پائي رهي هئي، پروانو شمع تي مشتاق ٿي، جلي خاڪ ٿيڻ لڳو هو. عاشق وصال لاءِ واجهائڻ لڳا هئا، سندن جيرا ۽ بڪيون ڪباب ٿي پچڻ لڳا هئا، ساگر ڇلڪي رهيا هئا، پيمانا ۽ مئخانا مستانن سان پرجي ويا هئا، ساقي پري پري جام ڏيڻ لڳا هئا، نرگسي نيڻن مان نشتر نڪري عاشق جي سيني مان پار هليا ويا هئا، دلبرن جي سنبل جهڙن زلفن جي وڪڙن ۾ عاشقن جون دليون قابو ٿي ويون هيون، جيڪي حسينن جي خط و خال کي ڏسي خمار ۾ اچي وڦلڻ لڳا هئا، ستمگر جي پٿر جهڙي دل پگهرجڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو هو اکين ۾ شوخي ڏسي عاشق هاءِ هاءِ ڪندي غش کائي ڪرڻ لڳا هئا، برهہ جي باهہ سڄي ڪائنات ۾ تپش ڦهلائي ڇڏي هئي. اهڙي قسم جا موضوع غزل ۾ رائج ٿي چڪا هئا“.(5) ارغونن، ترخانن ۽ مغلن جي فارسي نواز پاليسي کان پوءِ سنڌي پڙهڻ، سنڌي سکڻ ۽ سنڌي لکڻ وارا رُجحان هڪ خاص قومي ۽ وطن دوستيءَ وارو رد عمل هو. پر افسوس جو ان کي سرڪاري سرپرستي حاصل نہ هئي. رچرڊ برٽن بلڪل صحيح لکيو آهي تہ:

> ”فارسي لکندڙن کي هر سطح تي نوازيو ويو. شاعرن کي دربار تائين رسائي حاصل ٿي. ان طرح سنڌي ڳالهائيندڙ بنهہ ويچارو ٿي ويو. نہ ڪيس دربار تائين پهچ ملي ٿي ۽ نہ وري ڪو سندس حال پڇندو هو. سنڌي عالمن ۽ سڄاڻ استادن فارسيءَ جي پيٽ ۾ پنهنجي مادري زبان جي آبياري ڪئي ۽ ڏسندي ڏسندي اها هڪ ملڪ گير تحريڪ طور پکڙجي وئي“.(6)

پنهنجن توڙي ڌارين حڪمرانن طرفان، سنڌي سماج تي فارسيءَ جي جيڪا علمي، ادبي، لساني ۽ ثقافتي يلغار ٿي هئي، اها ايتري تہ عروج تي پهتي جو ان جو رد عمل مغلن جي دؤر ۾ شروع ٿي چڪو هو. سنڌ جي درد رکندڙ ۽ سنڌيت جي پرچار ڪندڙ عالمن هڪ نئين تحريڪ کي جنم ڏنو اها تحريڪ سنڌ جي مدرسن مان شروع ٿي. اها تعليمي مقصدن تحت هڪ منظم تحريڪ هئي، جيڪا نون لاڙن ۽ روين سان وڏي ۽ نظمي نثر (Poetic Prose) طور اڀُرتي هلي. ان سلسلي ۾ ڪيترائي قديم نسخا مليا آهن، جيڪي مڪمل نثر ۾ لکيل آهن. اها تحريڪ دراصل عربي-سنڌي رسم الخط جي تحريڪ هئي، جيڪا تعليمي ادارن مان شروع ٿي. اها تحريڪ دراصل مخدوم محمد جعفر بوبڪائيءَ (وفات 1589ع ڌاري) کان معلوم ٿئي ٿي، جنهن پنهنجي عربي ۽ فارسي ڪتابن ۾ عام پڙهندڙن لاءِ سنڌي فقرا استعمال ڪيا. پوءِ تعليم گاهن ۾ بيشمار اهڙا ڪتاب لکيا ويا، جن ۾ عربي-فارسي حرفن کي ردو بدل ڪري سنڌي لفظ ٺاهيا ويا. مخدوم صاحب ڪيترائي ڪتاب تصنيف ڪيا، جن مان اڪثر زماني جي انقلابن سبب ضايع ٿي ويا.سندن تصنيفن ۾ ”حاصل الهنج“ اهم تصنيف آهي، جنهن ۾ تعليمي تربيت تي بحث ٿيل آهي. انگريزيءَ ۾ ان ڪتاب جو مطلب Methods of Education ٿيندو.هن صاحب پنهنجي عربي ۽ فارسي ڪتابن ۾ ڪيترائي سنڌي لفظ استعمال ڪيا. اوائلي دؤر ۾ اهي فقرا سنڌي رسم الخط ۽ سنڌي نثر جو اهڃاڻ آهن. ان سلسلي ۾ سندس اهم مثال هن جي ڪتاب ”حل العقود في الطلاق السنود“ (سنڌين جي طلاق نامي جي مسئلن جو حل) ۾ ملي ٿو. هن ۾ سنڌي اصطلاحن ”ڇڏي“ ۽ ”ڇڏيم“ جي وضاحت ڪئي ۽ هيٺين طور پنهنجي طرفان شرعي فيصلو عربيءَ ۾ لکيو، جنهن ۾ اهي سنڌي لفظ ۽ اصطلاح آنداٿين“.(7)

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ لکي ٿو تہ مخدوم جعفر کان پوءِ سنڌ جي ٻين عالمن پڻ پنهنجي تحريرن، فتوائن، ۽ بياضن ۾سنڌي لفظن، اصطلاحن ۽ عبارتن تي لغت ۽ معنيٰ توڙي شرعي حڪم جي لحاظ سان بحث ڪيو آهي:

مخدوم حامد پنهنجي هڪ رسالي (ڪتاب) ۾ ٻين تحريرن ۾ هيٺيان سنڌي لفظ ۽ جملا زير بحث آندا. جيڪڏهن ڪاوڙ مان ڪنهن پنهنجي پٽ کي چيو تہ:

"تڪر ماٺہ کي طلاق آهي."

اصل صورتخطي: [تکر مانہ کي طلاق آهي.]

مخدوم رحمت الله ٺٽوي

ڪنهن شخص زال سان جهيڙي وقت ڪاوڙ ۾ اچي ٽي دفعا چيو تہ :

توکي ڇڏيم توکي ڇڏيم توکي ڇڏيم.

اصل صورتخطي:[توکي چهڈئم توکي چهڈئم توکي چهڈئم] ".(8)

اهڙيءَ طرح هن دور جي ٻين بہ ڪيترن عالمن جا ان قسم جا نثري ٽڪرا بہ ملن ٿا، جن ۾ عربي-فارسي- سنڌي صورتخطي استعمال ٿيل آهي. ارغونن جي شروعاتي دؤر ۾ مخدوم نوح سرور هالائي، شاهہ عبدالڪريم بلڙائي ٿي گذريا آهن، انهن بزرگن جا خطبا، ملفوظات ۽ مڪتوبات پڻ سنڌيءَ ۾ هوندا هئا.

تعليمي ڦهلاءَ جي سلسلي ۾ ٻيا بہ ڪيترا ڪتاب لکيا ويا هئا. ان ڏس ۾ جدا جدا عنوانن تي اهڙن اوڻيتاليهن مضمونن تي مشتمل مواد مليو آهي، جيڪو عزت بن سليمان نالي ڪاتب (1655ع-1657ع) ٽن سالن جي عرصي ۾ اتاري پورو ڪيو هو. ان کي ڊاڪٽر نبي بخش خان موجوده سنڌي الف-ب ۾ تحقيق ۽ ترتيب ڏئي شايع ڪرايو. هن ڪتاب جي لکت مان خبر پوي ٿي تہ شاهہ لطف الله قادريءَ ۽ مخدوم ابوالحسن کان گهڻو اڳ سنڌي عربي نسخ خط ۾ لکي ويندي هئي. اهي تحريري صورت ۾ آيل منظوميا ساک ڏين ٿا تہ مغل دور کان بہ اڳ ارغون ۽ ترخان دورن کان وٺي سنڌي ٻولي تعليم ۽ سکيا لاءِ ڪتب ايندي هئي، ڪيترائي درسي ۽ معلوماتي ڪتاب سنڌين کي سيکارڻ لاءِ موجود هئا. هن ڪتاب ۾ سنڌي سکيا لاءِ شاعر چوي ٿو تہ:

باب ٻيو بيان واجبن سندو منجهہ جهين،
سنڌيءَ ۾ سهڪا ٿيا سکڻ سيکين،
مفسد پنج نماز ۾ ڪيداني ڏنام،
عريباءَ عامن کي سنڌي سهل ڪيام.

هن ڪتاب لاءِ ڊاڪٽر هدايت پريم لکي ٿو ته

”شروع ڪان وٺي سنڌي عبارتن کي لکڻ لاءِ ڪاتبن عربي الف-ب ڪم آندي، انهيءَ ڪري عربي الف-ب جا سڀ حرف سنڌي الف-ب ۾ شامل ٿيا. خاص سنڌي اچارن لاءِ عربي الف-ب جي ڪن حرفن هيٺان مٿان نقطا ڏئي نوان حرف ناهيا ويا، ٿن سنڌي اچارن لاءِ ٽي حرف فارسيءَ جا ”پ“، ”چ“ ۽ ”گ“ کنيا ويا ۽ انهن تي نقطا وڌائي ٻيا سنڌي حرف جوڙيا ويا. اها سڄي جوڙجڪ هڪ ئي وقت ۾ ڪنهن هڪ ڄاڻوعام ڪاتب ڪانه ڪئي، جيڪا ان صديءَ دؤران ٿي، سو جيڪڏهن انهي عرصي واريون لکڻيون سلامت هجن ها ته سنڌي الف-ب جي سٽاءَ ۽ صورتخطيءَ جي سلسليوار اوسر جو صحيح مطالعو ڪري سگهجي ها“.(9) عزت بن سليمان جو جوڙيل منظوم ذخيرو سنڌ ۾ سنڌي زبان ۾ تعليم ڏيارڻ جي سلسلي ۾ سنگ ميل هو جنهن جي ڪري تحريڪ هلي ۽ عربي سنڌي رسم الخط به زور ورتو.

سنڌي علمي تحريڪ دراصل شاهه لطف الله قادري (1611-1679ع) جي شاعريءَ سان تيزي سان وڌي، هو پنهنجي دؤر جو وڏو معلم ۽ شاعر هو. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ سندس ڪلام جو مجموعو ”شاهه لطف الله قادريءَ جو ڪلام“ جي نالي سان مرتب ڪيو آهي. شاهه لطف الله پنهنجي دور جو وڏو معلم، عالم ۽ شاعر هو. هن ٽي ڪتاب تحرير ڪيا، جن ۾ ”منهاج المعرفت“ (فارسي)، ”سنڌي رسالو“ (شاعري) ۽ ”تحفته السالڪين“ (فارسي) شامل آهن. هن پنهنجي سنڌي رسالي جوڙڻ بابت جواز ٻڌائيندي چيو ته:

ڪوڏا ڪئو رسالو اي فقير جوڙي بيتن،
ته هوءِ سنڌي وائي سهلو ٻجهڻ اٻوجهن،
پاهنجي ٻولي ڪري سگهائين اي سڪن،
لطف الله چئي لئه پيو ور سکن ۽ پڙهن.

هن بيت مان خبر پوي ٿي تہ شاهہ لطف الله ڄاڻي چڪو هو تہ هاڻي تعليمي نظام صرف فارسي ۽ عربيءَ سان نہ هلندو، ڇو تہ اظهار جو بهترين ذريعو مادري زبان ۾ ئي آهي. ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ صاحب لکي ٿو تہ شاهہ لطف الله قادري جا رسالي جوڙڻ لاءِ ٽي خاص مقصد هئا:

1. عالم تہ عربي يا فارسي ۾ علمي مسئلا سمجهي سگهن ٿا مگر عوام، جيڪي عالمن جي ڀيٽ ۾ نسبتاً ٿوري علم وارا آهن، تن واسطي انهن جو سنڌي ٻوليءَ ۾ هجڻ ضروري آهي. انهيءَ لاءِ تہ عوام کي سمجهڻ ۾ سولائي ٿئي، "تہ هو سنڌي وائي سهلو ٻجهڻ ابوجهن.

2. جيڪڏهن ڪتاب سندن "پنهنجي ٻولي" يعني مادري زبان ۾ هوندو تہ ٿوري وقت ۾ وڌيڪ سگهو سکي سگهندا "پاهنجي ٻولي ڪري سگهائين اي سکن"

3. پنهنجي مادري زبان ۾ هو وڌيڪ چاهہ ۽ ذوق سان سکندا ۽ پڙهندا: "لطف الله چئي لئي پيو ور سکن ۽ پڙهن".(10)

عزت بن سليمان جو لکيل منظوم ذخيرو:

"سنڌي" علم ۽ لکت جي تحريڪ، جيڪا مخدوم جعفر بوبڪائيءَ کان شروع ٿي هئي، ان جي منظم صورت مخدوم ابوالحسن (1616-1706ع) ۾ مڪمل ڪري ڏني. هن تحريڪ جو حقيقي باني مخدوم ابوالحسن آهي. مخدوم صاحب جي خانداني درسگاهہ ٺٽي ۾ هوندي هئي، جتي پاڻ تعليم و تربيت ڏيندا هئا. مخدوم صاحب بنيادي طور تي معلم هو پر ٻوليءَ جو بہ وڏو ڄاڻو هو. مخدوم صاحب جي دؤر ۾ فارسي رياستي زبان هئي. مڪتبن ۽ مدرسن ۾ عربي ۽ فارسي زبان ۾ تعليم ڏني ويندي هئي. ڌارين حڪمرانن طرفان سنڌي سماج تي جيڪا فارسي جي علمي و ادبي يلغار ٿي رهي هئي اها هن دؤر ۾ پنهنجي عروج تي پهتل هئي. ان جي رد عمل ۾ سنڌ جي سڄاڻ عالمن ۽ استادن سنڌي ميڊيم درسگاهن جي ضرورت محسوس ڪئي. ان جي سڀ کان اول شروعات مخدوم ابوالحسن کان ملي ٿي. جنهن هوندئن تہ عربيءَ، فارسي ۾ ڪيترائي ڪتاب لکيا پر سنڌي ڪتابن لکڻ لاءِ سنڌيءَ الف-ب تيار ڪئي، جنهن سان 1703ع

۾ هن طويل نظماڻي نثر ۾ ”مقدمة الصلواة“ تحرير ڪيو. هن جيڪا الف-ب جوڙي ڪتاب لکيو، ان کي ”مخدوم ابوالحسن جي سنڌي“ سڏيو وڃي ٿو. هن ڪتاب جو مقصد بيان ڪندي مخدوم صاحب لکيو آهي تہ:

ڪارڻ طلب طالبين، رسالو لکيوم،
مقدمة الصواة سندي نالو تنهن رکيوم“.[11]

هن ڪتاب ۾ اسلامي شرعي اصولن جون سمجهاڻيون ڏنل آهن. مثال طور روزي، نماز، زڪوات، حج، ثواب گناهہ شرڪ ۽ ايمان وغيره جو بيان واضح ٿيل آهي.

مخدوم ابوالحسن جي ٺاهيل الف-ب ۾ لکيل ڪتاب مقدمة الصلوات سنڌي رسم الخط، سنڌي ادب، مذهبي علم، سنڌي زبان لاءِ نوان نياپا، نوان موڙ ۽ نيون ڏارائون کڻي آيو. مخدوم ابوالحسن ٺٽوي جي ٺاهيل الف-ب ۾ سنڌي ٻوليءَ ۾ تعليم جي تحريڪ ڪلهوڙن جي دور ۾ سنڌ جي ڪيترن ئي مڪتبن ۽ مدرسن ۾ پنهنجي اهميت مڃرائي چڪي هئي. سڄي ملڪ جي اڪثر درسگاهن ۾ مادري زبان وسيلي تعليم جو سرشتو قائم ٿي چڪو هو. وقت جي جيد عالمن ۽ استادن ان تحريڪ ۾ حصو ورتو. سنڌي ميڊيم مدرسا قائم ٿيا. هن دؤر ۾ ڪيترائي برک عالم جهڙوڪ مخدوم محمد هاشم ٺٽوي، مخدوم ضياءُ الدين، مولوي عبدالحق، مولوي محمد حسن، مخدوم محمد ابراهيم، محمد شريف راڻيپوري، قاضي عبدالڪريم، مخدوم عبدالله نرائي، ميون عيسيٰ ۽ ٻيا ڪيترائي عالم سنڌي تصنيف ۽ تاليف ۾ مشغول رهيا. ڊاڪٽر غلام علي الانا لکي ٿو تہ:

”مغلن جي راڄ جو آخري عرصو ۽ ڪلهوڙن جو ابتدائي دؤر سنڌي زبان لاءِ نوان نياپا، نوان موڙ نيون ڏارائون ۽ نوان ماپا کڻي آيو. هڪ طرف مخدوم ابوالحسن، مخدوم ضياءُ الدين، مخدوم محمد هاشم ٺٽوي، شاهہ عنايت شهيد، مخدوم محمد معين ٺٽوي ۽ شاهہ لطيف سنڌي زبان ۾ نئون روح ڦوڪي ان کي تاحيات ۽ زندهہ جاويد بنائي ڇڏيو ۽ اهڙي عام فهم ٻوليءَ ۾ صوفياڻو پيغام سنڌ وارن کي ڏنو جنهن نہ صرف سڄيءَ سنڌ پر سنڌي زبان کي امر بنائي ڇڏيو“.(12)

مولانا محمد عرف نصير الدين لانگاھ جي علمي قلمي نسخي جي سلسلي ۾ پروفيسر قريشي حامد علي خانائي "جنت الفردوس" قلمي نسخي جي باري ۾ لکي ٿو تہ "جنت الفردوس" جو هي نسخو دستياب ٿيل نسخن ۾ سڀ کان آڳاٽو آهي. هن ڪتاب جي ڪتابت سن 1155 هجريءَ ۾ موتيارجن جي هڪ مشهور ڪاتب ميان ابراهيم بن ڇتہ جي ڪيل آهي. هي ساڳيو قلمي نسخو گهڻو وقت اڳ مرحوم ميان عبدالحق قاضي صاحب جي خانداني ڪتب خاني ۾ ڏٺو هوم. ان نسخي جا اڳيان ۽ پويان صفحا نڪتل هئا".(13) هن ڪتاب جو مصنف مولانا محمد عرف نصير الدين ڪنيت ابو سراج بن سلطان لانگاھ آهي. ڪتاب جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو تہ پاڻ مخدوم ابوالحسن ٺٽويءَ جو همعصر هو ۽ کانئس متاثر ٿي هي ڪتاب تصنيف ڪيائين. ڪتاب جو مضمون گهڻي ڀاڱي مقدمة الصواة جهڙو معلوم ٿئي ٿو هي سنڌيءَ ۾ سڀ کان قديم ڪلاسيڪل نظم آهي. "جنت الفردوس" جي عبارت:

شرطَ اِيمَانَ جا، عالِمَ اني چَوَنِ،
عاقِل بالغَ جِي تِياءِ آءُ ڪلمُو چَوُنِ،
حکم سَڀ حکيمَ جا ثابت متي تن،
شَرط ايمانُ سَينِ جُو باني جا بَانُن
جا دين اسلام ايمان جو آءُ جا حقيقت جي کن فرمايو... الخ".[14]

مخدوم ابوالحسن کان پوءِ مخدوم ضياءُ الدين (1677-1757ع) جو نالو اچي ٿو. هي بزرگ عالم اصل ۾ لاڙ طرف "جوڻ" نالي هڪ شهر ۾ پيدا ٿيو. هن بزرگ بہ فقهي مسئلن بابت هڪ ڪتاب "مخدوم ضياءُ الدين جي سنڌي" لکيو. ان ۾ مخدوم ابو الحسن جي "مقدمتہ الصلوات" کان ڪجھ وڌيڪ مسئلن تي بحث ڪيل آهي. ڪتاب جي منڍ ۾ ڪتاب تيار ڪرڻ جو سبب ٻڌائيندي لکي ٿو تہ:

مسائل جي دين جا، سيئي گهڻا ۽ گهاٽا،
سيني ڪتابن جي عالمن لکيا ۽ چيا،
تنهن منجهان ڪيترا مون سنڌيءَ ۾ لکيا،
تہ سنڌي سکي سڀ ڪو پڙهي سهنج منجهن".[15]

هن دور جي سموري ادبي اتهاس ۾ مخدوم محمد هاشم ٺٽوي (1690ع-1761ع) جو نالو نشانبر آهي. "سندس شمار دنيا جي انهن عظيم الشان علماءِ دين ۾ ٿئي ٿو جن جي علمي بلنديءَ کي پنهنجن توڙن پراون، دل وجان سان تسليم ڪيو. علمي حلقا کيس سنڌ جو شاهه ولي الله تسليم ڪن ٿا. هي بزرگ سنڌ جي سڀني عالمن کان وڌو مصنف ٿي گذريو آهي. سندس تصنيفن جو تعداد 150 کان مٿي آهي. سندس تصنيفون سنڌي، عربي ۽ فارسي زبانن ۾ لکيل آهن. سندس 150 ڪتابن مان 40 کان مٿي ڪتاب شايع ٿي چڪا آهن. انهن مان 8 سنڌي زبان ۾، 12 فارسي زبان ۾ ۽ 20 ڪتاب عربي زبان ۾ آهن. سنڌي ڪتاب نظم ۾ لکيل آهن. هيئنر سندس ڪيترائي ڪتاب صاف نثر ۾ بہ شايع ٿي چڪا آهن. هن پنهنجي فارسي ڪتابن ۾ بہ سنڌي لفظ ۽ فقرا استعمال ڪيا آهن". (16)

اسلامي عقيدن جي بيان لاءِ 1143هہ/1730ع ۾ مخدوم صاحب جو "بناءِ الاسلام" سنڌي نظم ۾ لکيل ڪتاب آهي. هن ڪتاب ۾ خدا جي وحدانيت جو ذڪر آهي. هڪ هنڌ ليکڪ چوي ٿو تہ: "قيام ڏيهہ" سڀ کان پهرين پڇاڻو "وحدت جو" جو ٿيندو ۽ پوءِ نماز جو. وحدت جي بيان ۾ بہ رب تعاليٰ جي وحدانيت جي واکاڻ آهي:

جيڪو ڪري سو ڪري، يفعل ما يشاءُ

سنڌي نظم ۾ سال 1162هہ/1749ع ۾ مخدوم صاحب جو جوڙيل پاره عم (سورة النباء کان وٺي سورة الناس تائين) جي ترجمي ۽ تفسير تي مشتمل ڪتاب آهي. هن ڪتاب کي ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌيءَ صاف نثر ۾ آڻي شايع ڪرايو. ذبح ۽ شڪار، حلال ۽ حرام جانورن بابت تفصيل تي مشتمل 1130 هجريءَ ۾ سندس لکيل ڪتاب "راحة المؤمنين" سنڌي نظم ۾ جوڙيل آهي. هو حلال ۽ حرام شين لاءِ چوي ٿو تہ:

هيئنڙي منجهہ حقير، جي اچي وهم پيو،
ماڻهو مسئلا ذبح ۽ شڪار جا پڇن گهڻيرو،
ڪي لکجن تن منجهان، گهڻو جي ٿورو،

روزي ۾ اعتڪاف جي مسئلن بابت هي ڪتاب، مخدوم صاحب 1125 هجريءَ ۾ نظم جي انداز ۾ لکيو. "زاد الفقير" ۾ روزي جي اهميت ۽ ماهيت توڙي شرعي حيثيت تي بحث ڪيو اٿس. هن ڪتاب ۾ سندس عالمانه صلاحيتن جو به ڀرپور اندازو ٿئي ٿو:

بقا ناهه بلاد کي دنيا ناهه دوام،
اجل ٿو اوتون ڪري تي قريب قتام.

'فرائض الاسلام' جي معنيٰ آهي "اسلام جا فرض". هن ڪتاب ۾ اهي سڀ شرعي مسئلا سمجهايا ويا آهن، جيڪي هڪ مسلمان کي پنهنجي زندگي ۾ بجا آڻڻا هوندا آهن. هي ڪتاب مخدوم محمد هاشم عربيءَ ۾ لکيو هو جيڪو سنڌيءَ ۾ ترجمو ٿي سنڌي لئنگئيج اٿارٽي طرفان شايع ٿي چڪو آهي. مثال طور هو چوي ٿو ته:

پهريون فرض ويساهه وجود ڪري موليٰ،
ٻيو ايمان ان ڪري نه آهي واجب الوجود.

مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جا ٻيا به ڪيترائي ڪتاب آهن، جن کي هن سنڌي ٻوليءَ ۾ لکي تعليم واري تحريڪ کي ڪامياب ڪيو. ان دور ۾ مخدوم عبدالله "نرائي" (1737–1821ع) ولد ميان عبدالقادر جو جنم ڳوٺ مانڌر ضلعي بدين ۾ ٿيو. مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جو شاگرد هو. ٺٽي مان تعليم حاصل ڪري ڪڇ هليو ويو ۽ "نريي" ۾ رهڻ لڳو. ان حساب سان "نرائي" سڏائيندو هو. مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي لکيو آهي ته "مخدوم محمد هاشم جو هڪ شاگرد مخدوم عبدالله سنڌي ساهتيه جي خدمت ۾ مخدوم محمد هاشم جو صحيح جانشين سڏجي ته بجا آهي. اهو بزرگ هن سلسلي ۾ پنهنجي استاد مخدوم محمد هاشم ۽ ٻين ٺٽي جي عالمن کان گوءِ کڻي ويو. هن جي سنڌي تصنيفن کي گڏ ڪري ڏسبو ته اها هزارن صفحن تي پهچي ٿي. جيئن "ڪنز العبرت"، "خزانه اعظم"، "فقير المنير"، "بدر المنير"، "نور البصار"، "هفت بهشت"، "تفسير سورت يوسف"، "نصيحت"، "نصيحت نامو"، "سڱ نامو"، "غزوات"، "خلفاءِ راشدين"، "شجاعت سيد الانام"، "قصو امير عمر جو اسلام آڻڻ" ۽ "شهادت امام حسين" اهم آهن".(17) مخدوم صاحب پنهنجو مشهور ڪتاب "ڪنز العبرت" 1762ع ۾ لکي پورو ڪيو ۽ ان جي لاءِ لکيائين ته:

تحقيق جڏهن هي تمام ٿيو نسخو سنڌي واءُ،
تڏهن ”ڪنز العبرت“ سنڌي رکيم تنهنجو ناءُ.

ڪتاب ”نور البصار“ ۾ فرضي ۽ نفلي نمازن ۽ روزن متعلق شرعي مسئلا ۽ ٻيا معاملا جمع ڪيل آهن. مخدوم صاحب هي ڪتاب 1779ع ۾ لکي پورو ڪيو. ڪتاب جي پڇاڙي هنن لفظن ۾ ڪيل آهي:

جو خزانة الابر مٿي آهہ، شرح سنڌي واءِ..
تحقيق جڏهن نور الابصار، هي نسخو ٿيو تمام،

مولوي عبدالخالق ٺٽوي (1723–1798ع) مخدوم محمد هاشم ٺٽويءَ جو شاگرد ۽ مريد هو. فارغ التحصيل ٿيڻ کان پوءِ مخدوم محمد هاشم جي درسگاهہ ۾ معلم مقرر ٿيو. ڪيترائي ڪتاب لکيا هئائين، جن مان هڪ ڪتاب ”مطلوب المومنين“ (1744ع) آهي. هن ڪتاب ۾ مصنف هر هڪ عمل ۽ اخلاق جي بيان ۾ قرآن شريف جون آيتون ۽ حديث شاهدي طور پڻ ڪتب آنديون آهن. هو چوي ٿو تہ:

اڪثر هن سنڌي ۾ جيڪي درج ٿيو،
سو طريقة المحمدي ڪنان ميڙي مون لکيو،
ڪارڻ طلب طالبين هي رسالو لکيوم،
”مطلوب المومنين“ سنڌي نالو تنهن رکيوم.

مخدوم محمد ابراهيم ٺٽي (1690–1757ع) پراڻن هالن جي بزرگن مان هو. هي مشهور عالم ۽ شاعر مخدوم عبدالرؤف ٺٽيءَ جو ڀاءُ هو. هن مخدوم ابوالحسن جي سنڌيءَ کان متاثر ٿي ”مخدوم محمد ابراهيم جي سنڌي“ ڪتاب لکيو جنهن ۾ نماز ۽ وضوءَ جا 350 مسئلا سمجهايل آهن. هي ڪتاب ٻهريون دفعو غالباً جمناداس تاجر ڪتب، بمبئي طرفان علوي پريس مان 1909ع ڌاري شايع ڪيو هو. مخدوم عبدالرحيم غالباً ٺٽي جو عالم هو عبدالرحيم عالم جو ڪن چونڊ فقهي مسئلن بابت ڪتاب، جيڪو هن سنہ 1177 هجري (1763ع) ۾ منظوم ڪيو. آخر ۾ سندس ”سنڌي“ جو نالو ”مَايَنبَغي الحمَائل مِن مَعدُود المسائل“ ڪري ڄاڻايو اٿس:

جيڪو ڪري ڪنہ وي ۾ نظر سندي ڪا،
تہ مر دعا خير جي پني ڏونہ مولي،
منجھ حق عبدالرحيم جو جامع هن "سنڌيا"،
جيڪو پڇي ڪنہ وي ۾ نالي "سنڌي" ڪا،
ماينبغي الحمائل من معدود المسائل آهي نالي سا.

مولوي محمد حسين (وفات 1770ع ڌاري) مخدوم محمد هاشم جو همعصر هو. هن جي باري ۾ گهڻو احوال نٿو ملي. سن 1763ع ۾ فارسي ڪتاب "قصص الانبياء" جو سنڌي ترجمو ڪيائين. هن ڪتاب ۾ نبين جا قصا بيان ٿيل آهن. ڪتاب سمورو نثري نظم ۾ آهي ۽ ٻولي جي عبارت مخدوم ابوالحسن ۽ مخدوم هاشم جهڙي آهي، نمونو هيٺ ڏجي ٿو:

خالق مڪيون خبرون سچي سيد ڏانهن،
پر ڪين سمجهن تن ڪي، جي امي عواما،
مگر خبرون ڏين تن ڪي جي سگورا علما،
تڏهن هينئين ۾ "حسين" جي آيو خيالا،
تہ لکي ڪيا پڌرا قصا نبين جا،
سنڌي وائي سهڪا سي ڪريان بيانا".[18]

مخدوم عبدالرحيم گرهوڙي (1739ع-1778ع) چوٽيارين جو عالم ميون مبين هن عالم جو استاد هو. هو سنڌي، عربي، فارسي ۽ هنديءَ جو تمام سنو ڄاڻو هو. مخدوم صاحب پنهنجي دؤر جي عالمن وانگر سنڌي لفظن ڪي عربيءَ وانگر استعمال ڪيو آهي. هو مخدوم ابوالحسن ٺٽوي ۽ ٻين همعصرن جي سنڌي صورتخطيءَ کان واقف هو ۽ ساڳئي وقت پاڻ پنهنجي دؤر جي عالمن جي سنڌي تصنيفات کان بہ گهڻو واقف ۽ متاثر هو. مخدوم صاحب پنهنجي دؤر جي رواج موجب يعني الف اشباع جي نظم ۾ ڪتاب لکيا. مخدوم صاحب بيتن کان سواءِ "حقيقت محمدي"، "ترڪي واري سنڌي"، "سورة اخلاص" ۽ "عقائد" وغيره بہ ڪتابي صورت ۾ لکيا. سندس تصنيف ۽ تاليف ۾ "فتح الفضل" ۽ "ابيات سنڌي" مشهور آهن. هن پنهنجي ڪتابن ۾ اسلامي

مسئلن کان سواءِ فقهي مسئلن، تصوف جھڙي دقيق موضوع ۽ شريعت جي اهم نقطن کي بيان ڪيو آهي“.(19) گرهوڙي صاحب سنڌيءَ ۾ به تعليم جي سلسلي ۾ ڪتاب لکيا. پنهنجي ڪتاب ۾ لکي ٿو ته:

پنو بيان ترڪي جو، ضروري قدرا،
جي هي پڙهي پروڙين، ته پئو پڻ پڌرو ناهه،
اساس الفرائض سنڌي جو نالو نجهر يجاهه.

هن تحريڪ هيٺ جيڪا الف-ب جوڙي ويندي هئي ان کي ”سنڌي“ سڏيو ويندو هو. مثال طور مخدوم ابوالحسن جي سنڌي، عبدالرحيم گرهوڙيءَ جي سنڌي وغيره وغيره ”سنڌين جو دؤر“ 1703ع ۾ مخدوم ابو الحسن کان شروع ٿئي ٿو ۽ عبدالرحيم گرهوڙي شهيد تي 1778ع ۾پورو ٿئي ٿو. ان ڪانپوءِ به اسان کي ڏگها ۽ وائي جهڙا نظم ملن ٿا، پر اهي علم عروض موجب آهن. جيئن چوٽيارن وارن بزرگن جي سنڌي يا نور نگزادن جي سنڌي“.(20) هن تحريڪ هيٺ لکيل ڪتاب اسلامي مسئلن ۽ تعليم تي لکيل آهن. هن تحريڪ جو وڏو سبب اهو ٻڌايو ويو آهي ته ڪيترائي غير مسلم، مسلمان ٿي چڪا هئا، جن کي اسلامي تعليمات ديسي زبان ۾ ڏيڻ جو فيصلو ڪيو ويو. ان سلسلي ۾ شرعي ڪتابن جي کوٽ محسوس ڪئي ويئي“.(21)جڏهن ته ڊاڪٽر نبي بخش خان جو را يو آهي ته ”مادري زبان سنڌيءَ ۾ مڪتبي تعليم ڏيڻ واري نظريي جي اوسر جو هڪ مکيه ڪارڻ اهو به هو جو سنڌي زبان ۾ اعليٰ فهم ۽ فڪر وارو مواد قاضي قادن ۽ شاهه ڪريم جي بي بها بيتن ذريعي پيدا ٿي چڪو هو. ۽ اهو فڪر ايترو ته معياري هو جو 1613/1022 هجري کان اڳ هندوستان جي عالم محمد غوثي گواليارِي، قاضي قادن جي ڪن بيتن جو فارسيءَ ۾ ترجمو ڪيو. سنڌ اندر محمد رضا ٺٽوي 1038 هجري ۾ ميين شاهه ڪريم جي سنڌي بيتن ۾ سمايل فڪر کي ڪتاب بيان العارفين ۾ فارسي ذريعي سمجهايو. سنڌيءَ ۾ اهڙي اعليٰ فهم ۽ فڪر جي موجودگي ۽ ان جي عام اشاعت، افاديت جي لحاظ سان سنڌيءَ کي فارسيءَ برابر بنائي ڇڏيو. اهو ئي سبب هو جو يارهين صدي هجري (17 سترهين صدي عيسوي) کان وٺي مادري زبان ۾ بنيادي مڪتبي تعليم ڏيڻ لاءِ

حالات سازگار ٿيا“.(22) الله بخش سرشار عقيليءَ هن تحريڪ هيٺ شروع ٿيل ڪوشش جون چند خصوصيات هن طرح بيان ڪيون آهن:

(1) خالص مذهبي حڪايتون نظم ۾ بيان ڪيون ويو آهن.

(2) هن ۾ نبي پاڪ جا احوال, شمائل, غزوات, انبيائن جا قصا, اصحابن جا قصا, ارڪان اسلام جا بنيادي وسائل, فقهي مسئلا وغيره آهن.

(3) عربي قصيدي جي تشبيح ۾ هي ڊگها نظم آهن, جن جي پڇاڙيءَ ۾ هڪ خاص حرف کي قافيه طور استعمال ڪيو ويو آهي, پر عربي قصيدو موزون شاعري آهي ۽ هي هندي ڪُبت جي طرز تي غير موزون آهي.

(4) هن قسم جو ادب مولودن وانگر بنا ساز جي ڳائڻ جي لحاظ تي يا سُر سان پڙهڻ جي لحاظ تي لکيو ويو.

(5) اها طرز اهڙي مقبول ٿي جو ٿوري عرصي ۾ هن قسم جي ادب جو هڪ وڏو ذخيرو جمع ٿي ويو ۽ ٿوري عرصي بعد ساڳي شيءِ مخدوم عبدالروف جي موزون مولودن جي صورت اختيار ڪئي.

(6) هن جو پايو وجهندڙ ميان ابوالحسن ٺٽوي هو ۽ ان کي زور وٺائيندڙ سندس پاءُ شير حيات عبدالله واعظ, مخدوم محمد هاشم, ميان عبدالرحيم گرهوڙي وغيره هئا. هن ۾ سوا قافيه جي ٻي ڪا شيءِ اهڙي ڪانهي جا هن کي صحيح معنيٰ ۾ شاعريءَ جو درجو ڏئي. صحيح معنيٰ ۾ هي مقفيٰ نثر آهي. شعر جا ضروري اجزا محاڪات ۽ تخيل رهڻ ۾ بلڪل عدم پيدا آهن.

(7) هن جا باني سنڌي عالم آهن. موضوع خشڪ آهي. اِن جي مقابلي ۾ ساڳئي وقت ”سنڌي طرز“ جيڪا آڳاٽو حماد جمالي جي زماني کان شروع ٿيل هئي تنهنجا باني سنڌي درويش ۽ صوفي آهن.

(8) هن طرز جو سنڌي ادب جو ذخيرو تمام وسيع آهي. اهو ٻن قسمن جو آهي. هڪ قسم مستقل تصنيفات جو آهي جي انهي طرز جي نظم ۾ آهن. انهي کي عام طرح

مولود نثو سڏيو وڃي ٿو ته ان ۾ فقط قافيه جي شائل ۾ اوصاف جو ذڪر ڪونهي، پر هر قسم جو مذهبي مواد منجهس سمايل آهي، جيئن انبيائن جا قصا، فقه جا مسئلا اصحابن جا احوال وغيره“.(23)

هن دؤر ۾ سڀ لکيل ڪتاب الف اشباع واري نظم ۾ آهن. هاڻي سوال اهو پيدا ٿئي ٿو ته ”سنڌيون“ يا ”الف اشباع“ جا ڪتاب نثر آهن يا نظم؟ ان بحث تي سنڌي عالمن ۾ اختلاف آهن. بهرحال، ان مسئلي جو آسان جواب هي آهي ته اهي سنڌي نظمي نثر جا ابتدائي اهڃاڻ آهن. ڪلهوڙن جي دؤر ۾، سنڌي شعر ترقي ۾ ڪماليت تي پهتل هو. ان دؤر ۾ شاعراڻو ذوق وڌيل هو. اهوئي سبب آهي خالص جو تعليمي ۽ مذهبي ڪتابن تي به شاعراڻو رنگ چڙهيل هو. ڇاڪاڻ جو انهن ۾ قافيي کان سواءِ ڪا به شاعراڻي خوبي نه آهي. هتي ڪجهه مثال هيٺ ڏجن ٿا.

مخدوم عبدالله جو نمونو:

لکن ٿا ڪتابن ۾ ان پرا علماءَ،
ڪرڻ زيارت عورتن کي آهي ڪراهتا،
ڪارڻ ڪرڻ زيارت سان پڻ هئي هن سببا،
جيئن پسي منا پنهنجي مان ڏڃن ڏٽيءَ ڏاءَ.

مخدوم هاشم ٺٽوي جو نمونو:

پهريون فرض ويساهه وجود جو ڪري مولا،
ٻيون ايمان ان ڪري ته اهي هير موجودا،
چوٿون ته هو موجود مون ڏٺي آڳاتو انها.

(فرائض الاسلام تان ورتل)

مٿي ڏنل نظم نما تي نظر وجهڻ سان معلوم ٿئي ٿو ته انهن ۾ قافيي کان سواءِ ڪو به شاعراڻو رنگ نه آهي، جنهن جي ڪري اهو مواد پر تڪلف ۽ مصنوعي بڻجي پيو آهي. ان دؤر ۾ جيڪي سنڌي ڪتاب مدرسن ۾ درس و تدريس ۾ ڪم ايندا هئا، انهن مان

ڪجهه هيٺ ڏجن ٿا. هن سلسلي ۾ ڊاڪٽر شمس الدين عرساڻيءَ جي ڳالهه وڏو وزن رکي ٿي ته ”سنڌي ادب جي تاريخ لکندڙن کان هڪ وڏي غلطي ڪرائي وئي آهي، ليڪن ڏٺو وڃي ته انهن ۾ سواءِ هڪڙادو قافيي جي ٻي ڪا به شاعراڻي خاصيت ڪانه آهي. شعر ۾ تخيل کي واقعي تي ترجيح ڏني ويندي آهي، جيتوڻيڪ شعر ۾ زندگيءَ جي ٺوس حقيقتن کي به بيان ڪيو ويندو آهي، ليڪن اهو شاعراڻي پيرائي ۾ ڪيو ويندو آهي، جنهن ۾ لطافت، رنگيني، احساس ۽ جذبي جو دخل هوندو آهي. انهن ڪتابن ۾ ڪو به شاعراڻو خيال سمايل نه آهي. سيئي ڪتاب شعر ۽ فقهي مسئلن تي لکيا ويا آهن، جنهن ڪري ان کي قافيي وارو نثريا شاعراڻو نثر چوڻ مناسب ٿيندو“.(24)

مغلن جي دؤر ۾ شروع ٿيل ”سنڌين جي تحريڪ“ جو اثر ٽالپرن دؤر ۾ به نظر اچي ٿو. ٽالپرن جي دؤر ۾ سنڌي تعليم ايتري قدر ته ترقي ڪري چڪي هئي جو ان دؤر جو عالم آخوند عزيز الله قرآن شريف جو سنڌي ٻوليءَ ۾ ”تحت اللفظ“ ترجمو ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿي ويو. اهڙي طرح پير محمد بقا، پير محمد شاهه راشد ۽ ٻين ڪيترن ئي عالمن جا ملفوظات، قرآن شريف جا تفسير ۽ ترجما، شاعريءَ جا رسالا ۽ ڪاتبن جا نسخاموجود اهن. خاص طور تي ان دور سان وابسته پير محمد بقا راشديءَ جو سنڌي ٻوليءَ ۾ قرآن شريف جو تفسير هڪ اعليٰ مثال آهي. رچرڊ برٽن، جيڪو سنڌ ۾ برٽش ريزيڊنٽس هو تنهن هن دؤر سان لاڳاپيل سنڌي تعليمي نصاب جي هڪ فهرست ڏاڻائي آهي، جنهن ۾ ڪيترائي نثر توڙي نظم جا ڪتاب شامل آهن. انگريزن جي دور ۾ جڏهن پوري هندستان جي علمي ۽ ادبي تحريڪن تي تحقيق ٿيڻ لڳي ته معلوم ٿيو ته سنڌي ٻوليءَ ۾ ڪيترن ئي هندستاني ٻولين جي ڀيٽ ۾ گهڻو ادب آهي. ان سلسلي ۾ رچرڊ برٽن لکيو آهي ته ”سنڌي ساهت بابت هيترو چوڻ ڪافي آهي ته جڏهن انگريزن هندوستان ۾ پير پاتو تڏهن ڪهڙي به ڏيهي ٻوليءَ ۾ ايترو علم ادب ڪو نه هو جيترو سنڌي ۾ موجود هو. اڪثر عربي ترجمن ۽ مذهبي ڪتابن تي مشتمل هو. گهٽ ۾ گهٽ به ٽي سئو قلمي نسخا سنڌي ڪتابن جا هٿ ڪري سگهجن ها قصا ۽ ڪهاڻيون هيون پر اُهي به نبين ۽ ولين جون. انشا ۽ طب تي به ڪجهه ڪتاب هئا. اڪثر فعل، ظرف ۽ حرف جر سنڌي ۽ باقي لفظ عربي يا فارسي ڪتب آندل هئا. ڪيترو ادب اهڙو به هو جنهن ۾ نج سنڌي

لفظ ڪتب آيل هئا (پهرئين قسم جا ڪتاب عالمن جا لکيل هئا ۽ ٻوئين قسم ۾ صوفيانه ڪلام هو) سنڌي نظمي ادب نثر کان گهڻون گهاٽو ۽ قسمن وارو ۽ ڪنهن به حالت ۾ مرهٽي هندي ۽ برج ڀاشا ٻولين جي شعر کان درجي ۾ گهٽ نه آهي. اهو نظم جو سرمايو عربي فارسي عروض جي پيچيدگي کان آجو آهي".(25)

حوالا:

1. ملاح، مختيار احمد: "ادبي اصطلاحن جي تشريحي لغت"، سنڌي لئنگئيج اٿارٽي، حيدرآباد،2015ع، ص82
2. Major. G. M. R Haig "The Indus Delta Country" Indus Publication in Karachi: 1972.P.61
3. قدوسي، اعجاز الحق: "تاريخ سنڌ"، اردو سائنس بورڊ، لاهور، 1975، ص 321
4. مبارڪ علي، ڊاڪٽر: "*سندھ خاموشی کی آواز*"، فڪشن هائوس، لاهور پاران 1994ع، ص 103
5. الانا، غلام علي، ڊاڪٽر: "سنڌي ادب جا نوان موڙ"، ٽي ماهي مهراڻ 4/1975، ص 156
6. برٽن،رچرڊ، ڪئپٽن: "سنڌ ۽ سنڌي ماڻريءَ ۾ وسندڙ قومون" (مترجم: محمد حنيف صديقي)، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو1971ع، ص 74
7. بوبڪائي، مخدوم جعفر: "الحجة القوية جواب الرسالة الحلفيه" (قلمي)، ص-3/ب، 5/پ، 6/ب، موجود قاسميه لائبريري، ڪنڊيارو.
8. بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر: "سنڌي ٻولي ۽ سنڌي ادب جي تاريخ" پاڪستان اسٽڊي سينٽر، ڄامشورو 1990ع، ص 256، 257
9. هدايت پريم، ڊاڪٽر: "سنڌي الف-ب جي ارتقا ۾ سنڌي عالمن جو حصو"، ڪينجهر، سنڌي شعبو سنڌ يونيورسٽيءَ ڄامشورو 2009ع، ص 122
10. بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر: "شاهه لطف الله قادريءَ جو ڪلام"، سنڌي ادبي بورڊ، ڄامشورو 1965ع، ص 6
11. مانجهي، محمد علي: "مخدوم ابوالحسن ٺٽويءَ"، ماهوار سنجها، ايڊيٽر يوسف سنڌي، 1997ع، ص 22

12. الانا، غلام علي، ڊاڪٽر: ”سنڌي ٻوليءَ جو اڀياس“، انسٽيٽوٽ آف سنڌالاجي، ڄام شورو، 2005ع، ص-282

13. خانائي، حامد علي قريشي: ”سنڌي نثر جا ابتدائي اهڃاڻ“، ٽي ماهي مهراڻ 3/1971

14. ساڳيو حوالو

15. قريشي، سجاد الله، ”مخدوم ضياءُ الدين“، ماهوار سهڻي، اپريل 1968ع، ص 86

16. السندي، محمد ادريس، ڊاڪٽر: ”مخدوم محمد هاشم ٺٽوي جون ڇپيل تصنيفون“، ٽي ماهي مهراڻ 2/2003

17. قاسمي، غلام مصطفيٰ: ”عالمن جو سنڌي ساهتيه ۾ حصو“، ماهوار پيغام، فيبروري 1984ع

18. عرساڻي، شمس الدين: ”سنڌي نثر جي شروعات“، ماهوار نئين زندگي، آڪٽوبر 1964ع

19. خانائي، قريشي، حامد علي: ”گرهوڙيءَ جو سنڌي ادب ۾ مقام“، ماهوار پيغام، ڊسمبر 1982ع

20. خالد، ڪريم بخش: ”سنڌيون“، ماهوار پيغام، اطلاعات کاتو حڪومت سنڌ، 1984

21. ميمڻ، محمد صديق: ”سنڌ جي ادبي تاريخ“، مهراڻ اڪيڊمي، شڪارپور، 2005ع، ص 40

22. بلوچ، نبي بخش خان، ڊاڪٽر: ”سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ“، پاڪستان اسٽڊي سينٽر، ڄامشورو، 1990ع، ص371

23. عقيلي، الله بخش سرشار: ”سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ“ (قلمي) - جلد اشاعت هيٺ آندو ويندو

24. عرساڻي، شمس الدين: ”سنڌي نثر جي شروعات“، ماهوار نئين زندگي آڪٽوبر 1964ع

25. برٽن، رچرڊ، ڪئپٽن: ”سنڌ ۽ سنڌو ماٿري ۾ وسندڙ قومون“. (ترجمو محمد حنيف صديقي) سنڌي ادبي بورڊ 1976ع، ص 71